

Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi

ARKEOLOJİ - RÖLEVE - RESTORASYON
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ - FOLKLOR

Sayı : 11 Aralık 1992 - İstanbul
KDV Dahil 80.000.-TL

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü : Enis KARAKAYA
Teknik Müdür : Tolunay TİMUÇİN
Genel Sekreter : Yavuz TİRYAKİ
Yayın Kurulu : Şebnem AKALIN
Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Selda (Kalfazade) ERTUĞRUL
Özkan ERTUĞRUL
Danışmanlar : Prof. Dr. Semavi EYİCE
Prof. Dr. Ara ALTUN
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM
Dr. Baha TANMAN
Dr. Hüsamettin AKSU

Dizgi : Metin KARAKAYA 211 15 07-08
Film : Cem Has Grafik 512 40 40
Baskı : Örünc Matbaası 528 42 68

Reklamlar :

Arka dış kapak (Renkli) 7.500.000.-TL.
Arka iç kapak 4.000.000.-TL.
Ön iç kapak 5.000.000.-TL.
İç tam sayfa 2.500.000.-TL.
İç yarım sayfa 1.500.000.-TL.

* Yıllık abone 240.000.-TL. 'dir. Banka hesabına yatırılan paranın dekontunun aslı veya fotokopisi gönderildiğinde dergi adresinize postalanacaktır.

Banka-Hesap No: Vakıflar Bankası İstanbul/Beyazıt Şubesi 2002275 no'lu hesap.

Yurtdışı abone Ücreti : 20 \$

İRTİBAT ADRESİ : Tolunay TİMUÇİN
Mollafenari Sk. Birol İşhanı Kat : 3
34410 Cağaloğlu / İSTANBUL
Telefon : (0 - 212) 527 29 58

Yardımlarından dolayı Mustafa Selimoğlu'na teşekkür ederiz.

İÇİNDEKİLER

- * Knidos'taki Bizans Eserleri
Ferudun ÖZGÜMÜŞ 2-17
- * Antalya'da 4. Selçuklu Semineri
Tolunay TİMUÇİN 18
- * Emirgan Meydan Çeşmesi
Öğr. Gör. Dr. Hüsamettin AKSU
Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU 19-22
- * Lydia Bölgesi Tarihi Coğrafyası
Esin OZANSOY 23-35
- * Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan
Sedef Kaplama Aynalı Kutu
Şebnem AKALIN 36-38
- * Manzum Kitabeleri Okumada Aruzun Önemi
Yard. Doç. Dr. Yakup ŞAFAK 39-40
- * Türk-İngiliz İlişkileri Sürecinde İngiliz Sanat ve Sosyal Yaşamındaki Türk Etkileri
Yard. Doç. Dr. Netice YILDIZ 41-48
- * Orta Asya'da Budist Mitolojisi
Dr. Yaşar ÇORUHLU 49-53
- * Burdur'da Yeni Bulunan Bir Sütun
Yar.Doç.Dr.Uşun TÜKEL-Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Ahmet SİPAHİOĞLU 54
- * İlk Nota
Prof. Dr. Yücel ELMAS 55-68
- * Hacıbektaş - Sulucakarahöyük
1991 Yılı Kurtarma Kazısı
Ahmet MERCAN 69-70
- * Kapadokya'da Bir Kral Mezarı Çeç Tümülüsü
Turgay Tuna - Josie TUNA 71-73
- * Prof. Dr. Yılmaz Önge'nin Son Mektubu
Musa SEYİRCİ 74
- * Tarihi Fenerbahçe Hamamı
Haluk KARGI 75-77
- * Miken Döküm Boncukları Üzerine Düşünceler
Dr. Üzlifat ÖZGÜMÜŞ 78-80

* Kapak : C. de Gouffier, Voyage Pittoresque de La Grèce, C. II, Paris 1809, Levha 78'den detay (Topkapı Sarayı girişi ve III. Ahmet Çeşmesi)

Dergide yayınlanan makalelerin sorumlulukları yazarına aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ile yararlanılabilir.

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ SÜRECİNDE İNGİLİZ SANAT VE SOSYAL YAŞAMINDAKİ TÜRK ETKİLERİ

Yard. Doç. Dr. Netice YILDIZ (*)

Toplumlararası iletişimde sanatın yeri yadsınmaz. 1583 yılında başlayan ve üç yüz yıldan fazla süren Osmanlı-İngiliz ilişkileri sürecinde, İngiliz sanatı ve sosyal yaşamındaki Türk etkileri de düşünüldüğünden çok daha fazladır.

Osmanlı İngiliz ilişkileri resmi olarak 16. yüzyıl sonlarında başlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar devam eder. İngilizler'in ticari amaçlarla başladığı ilişkiler, 18. yüzyıl ortalarına kadar, giderek artan bir dostluk şeklinde sürer. 19. yüzyılda ise ticari ilişkiler yanında, İngilizler, özellikle Hindistan ile olan bağlantılarından dolayı Orta Doğu'daki çıkarlarını korumak amacı ile, politik alanlarda da zaman zaman Osmanlılar'la işbirliği yaparlar. Napolyon'un 1799'da, bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'a sefer düzenlemesi üzerine Fransızlar'ın Orta Doğu'da hakimiyet kurmalarını engellemek gayesi ile İngilizler Osmanlılara yardım etmişler ve Amiral Nelson yönetimindeki İngiliz donanması, Fransız donanmasını Ebu-Kır'da yaktı. Yine Kırım Savaşı sırasında, Türklerle yan-yan Ruslara karşı çarpışmışlar, zaferler elde etmişlerdi (1). Ancak 1878 yılında Rus antlaşmaları sonucunda Kıbrıs adasını elde etmeleri ile bu dostluğun çıkar ilişkilerine dayalı olduğunu bir kez daha ortaya koymuşlardı.

İngilizlerin Osmanlılar'la ilişkileri önceleri ticari amaçlara dayalı olup, İngiliz ticaret gemilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli liman kentlerine yaptıkları seferleri 15. yüzyıla kadar izlemek mümkündür. İngiliz ulusunun seyahatleri, denizciliği, serüvenleri ve buluşları hakkında önemli bir eser yayınlayan tarihçi Sir Richard Hakluyt, 16. yüzyılda İngilizler'in Doğu'ya gerçekleştirdikleri seyahatlere de yer verir. 1511'den 1534 yılına kadar Londra, Southampton ve Bristol'den bir çok büyük gemi Sicilya, Kandiye, Sakız, Kıbrıs, Şam Trablusu ve Beyrut arasında muazzam seferler yapıyorlardı. Hakluyt, bu gemilerin İngiltere'den Doğu'ya Kersie denilen şayaklar, çuhalar, bezler, "Statue Cardinal Whites" diye anılan bir takım pamuklu kumaşlar getirip, dönüşlerinde ise İngiltere'ye ipekliler, çeşit çeşit şaraplar, zeytin, susam yağları, pamuk, Türk halıları, biber, tarçın ve daha başka baharat götürdüklerini anlatır. İngilizler, Türklerle ticari münasebetlerinde, yalnız İngiliz gemilerini kullanmıyor, Kandiye, Ragusa, Sicilya, Cenova, Venedik, İspanya, Portekiz gemilerinden de faydalanıyorlardı (2).

İlk kez 1553 senesi sonlarında, Kanuni Sultan Süleyman, İran'a sefer yapmak üzere Halep'de kışladığı sırada, İngiliz tüccarlarından Anthony Jenkinson'a bir ticaret izni verilmişti. Bu izin özel olup, yalnız Jenkinson veya temsilcisine, fevkalade hiç bir vergi veya resim ödemedi, Türk limanlarında ticaret yapma imtiyazlarını tanımakta idi (3). Jenkinson'un kendisine verilen bu hakdan faydalanıp faydalanmadığı bilinmez (4). Ancak, bu yıllarda İngilizler'in Doğu seferleri birden bire durmuş ve 1573 yılına kadar, hiç bir İngiliz gemisi, Akdeniz kıyılarına gelmemişti. Bunun nedeni kesin olarak bilinmemekle beraber, bazı bilginlere göre Türklerin Akdeniz üzerindeki hakimiyeti, bazılarının göre ise tamamıyla İngiliz ekonomisi ile ilgili nedenlere dayanmaktadır (5).

İngilizler'in Akdeniz'de yeniden görülmeleri, Türkler'in 1571'de İnebahtı Savaşı'ndaki yenilgilerinden sonradır. Bu yıllara kadar, Doğu malları İngiltere'ye Venedik ve Ceneviz gemileriyle ulaşıyordu. Osmanlı hakimiyeti zayıflamakla beraber, Kıbrıs'ın fethi de Venedikliler'i zayıflatmış ve uzak diyarlara deniz seferlerini sürdüremez duruma gelmişlerdi (6). Böylece Orta Doğu deniz yolları İngilizlere açılmıştı.

Türklerin askeri alandaki başarıları ve efsanevi zenginliği, gittikçe artan yün kumaş üretimini pazarlama arzusunda olan İngilizler'e çekici gelmişti. 1575 yılında Edward Osborne ve Richard Staper adlı iki tüccar, Joseph Clemets'i doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapma imkanlarını araştırmak üzere göndermişlerdi. Çok geçmeden Clements, III. Murad'dan Osborne'un temsilcisi William Harborne için de yol izni elde eder (7). 1578 yılında yola çıkan Harborne, iki yıl sonra III. Murad'dan Venedik ve Fransızlar'ın entrikalarına karşın (8), ilk kapitülasyonları almayı başarır. Bu kapitülasyonlar, 1535'de Fransızlar'a verilenler ile aynı idi. Bunun üzerine, Kraliçe Elizabeth de Osborne, Staper ve on meslektaşına Levant'e yedi yıllık ticaret imtiyazı verince, Levant Company veya Türkiye Tüccarları diye bilinen ticari kuruluş meydana gelmişti. Yine William Harborne, kumpanyanın İstanbul'daki ilk temsilcisi, ayrıca Kraliçe'nin Osmanlı Sarayındaki elçisi olarak atanmıştı (9). Tüccarların temsilcisi olarak 1583 yılında gelen William Harborne, son derece zengin hediyeler ile ilk kez Osmanlı Padişahı'nın huzuruna kabul edilmiş ve Kraliçe'den getirdiği namesini Padişah'a sunmuştu (10).

(*) Doğu Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsani Bilimler Bölümü Öğretim Üyesi.

Resim 1 : Türk giysileri ile Edward Wortley Montagu.
George Romney (Turquoise dergisinden)

Bu hediyeler arasında üzerinde av sahnesi, tarlada çalışan çiftçiler ve madencilerden oluşan bir taşra sahnesi olan, gümüşten yapılmış, ve değerli taşlarla bezeli, saat başlarında tüm figürlerin otomatik olarak hareket ettiği teknoloji harikası bir saat de vardı (11). Kraliçenin nemesi ile bu hediyelerin sunulmasını takiben elde ettiği kapitülasyonlar sonucunda Osmanlı-İngiliz ilişkileri resmi olarak başlamış ve bu 20. yüzyıl başlarına kadar sürmüş, 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile sona ermişti.

William Harbrne'dan sonra, her üç yılda bir yeni bir elçinin Osmanlı Sarayı'na atanması ve ahidnameleri yenilemek için Padişah'a ve üst düzeydeki yöneticiler ile Valide Sultan'a son derece zengin hediyeler getirilmesi adet olmuştu. Bu hediye verme geleneği, idari alanlarda reformlar yapıp, eski gelenekleri yıkan II. Mahmud zamanına kadar süregelmişti (12). II. Mahmud zamanından itibaren de İngiltere'den çeşitli vesilelerle daha çok nezaket icabı çeşitli hediyeler gönderilmişti.

III. Murat'ın ölümünden sonra yerine gelen III. Mehmet'in cülusunu kutlamak amacıyla gönderilen elçi, uzun tartışmalardan sonra ancak 1599 yılında gelebilmiş

ve yine Padişah'a değerli hediyeler sunmuştu. Elçi Henry Lello tarafından sunulan bu hediyeler arasında son derece kıymetli bir org-saat vardı. Bu saatin çizimi seneler sonra The Illustrated London News'de (1877'de) yayınlanmış, daha sonraki araştırmalarla III. Mehmet'e hediye edilen ve Dallam adlı usta tarafından yapılan saat olduğu anlaşılmıştı. Bu hediyeler sadece Padişah'a değil, Sadrazam'a, vezirlere, Valide Sultan'a ve daha bir çok yüksek dereceli görevliye veriliyordu. Bu kez, Safiye Sultan'a da çok değerli bir hediye getirilmişti. Son derece güzel bir araba ve çeşitli kumaşlarla, parfümler Safiye Sultan'a getirilen başlıca hediyelerdi (13). Padişahlar, bu hediyelere karşılık vermez, sadece huzura kabul edilen elçi ve maiyetine hil'atlar giydirilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye temsilcilerini göndermeleri de yine ilk kez 16. yüzyıl sonunda görülür. Osmanlı hükümdarı III. Murad, saray için gerekli bazı levazım aldurmak üzere Garabet, Nikola ve Ahmet adındaki kişileri göndermiş, bunlarla Kraliçe'ye hitaben birer de name yollamıştı (14).

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin resmen başlamasından sonra pek çok İngiliz, Osmanlı ülkesine gelmişti. Bu gezginler, başlıca tüccarlar, diplomatlar, İngiliz aristokrasisi, din adamları, bilim adamları ve sanatçılar olarak gruplandırılabilir. Ticari faaliyetleri yanı sıra, Osmanlı imparatorluğunun çeşitli yörelerini gezip, araştırmışlar, Türk gelenek görenekleri ile sanatını öğrenmeye çalışmış, hatta kimisi Türk geleneklerini ve hatta İslâm dinini de benimseyerek Türk topraklarında yerleşip, Türkler gibi yaşamayı yeğlemişlerdi.

Bir çok gezgin beğenip benimsedikleri, ya da küçümseyip alay ettikleri Osmanlı adet ve gelenekleri ile sanatını değişik anlatım yollarıyla memleketlerine tanıtmış, buna karşılık, İngiliz adet ve gelenekleri ile sanatı, dolayısı ile de Batı kültürünün de bu gezginlerce direk olarak Osmanlılara tanıtılmasında rol oynamışlardı.

Bu gezginler anılarını yazmış ve Türk görgü ve göreneklerini ülkelerine tanıtmışlardı. Tarih, sanat, arkeoloji ve din bilimi çalışmaları yapan bu gezginler tarafından hazırlanan çok sayıdaki resimli kitap ve albüm bugün Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili değerli dokümanlardır.

Bu ilişkiler sonucu iki toplum arasında sanat etkileşimi olmaması mümkün değildi. Türk temalarına değinen İngiliz seyyahlar arasında diplomatlar başta gelmekte idi. 19. yüzyıla kadar Levant Company tüccarlarının bazıları elçilerle birlikte Türk sarayına girebilmişler ve Padişah'ın yaşam tarzını kısmen gözlemleyip anılarını yazınsal veya resimsel olarak ifade etmişlerdi. Böylece Doğu Sarayı çoğu kez egzotik temalarla ifade edilmişti. Elçilerin maiyetlerinde saraya girebilmek için İngiliz tüccarları, soyluları, araştırmacılar büyük bir gayret sarfetmişlerdi. Ünlü şair Lord Byron, elçi maiyetinde huzu-

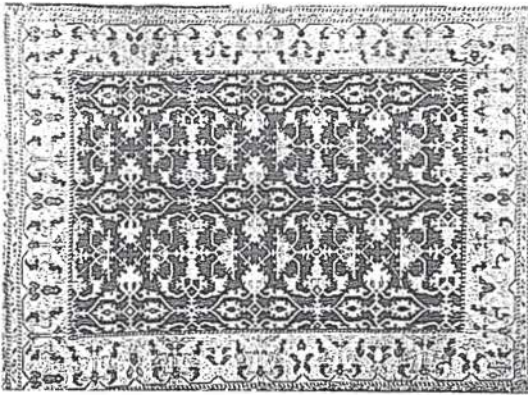

ra çıkmasına izin verilmediği için elçi Lord Elgin'e çok içerlemişti (15).

Elçilerin maiyetinde ressam bulundurması alışıldık gelmişti. Bu ressamlar arasında İngiliz sanatçılar yanında İtalyan veya Hollandalı ressam da vardı. İtalyan ressam Luigi Meyer, Sir Robert Ainslie için çalışmış, yine Napolili Jean Etienne Liotard ise Lord Ponsonby için çalışan ressamlardandır (15a).

Diplomatlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerini belgelemeleri yanısıra, kendilerine tanınan ayrıcalıklarla çeşitli yörelerdeki antik eserlerin İngiltere'ye taşınmasında da büyük bir rol oynamışlardı. Halikarnas Mozolesi, Lidya ve Likya eserleri, Akropolis'ten Parthenon frizleri, Asur ve Babil eserleri ve daha bir çok eser, elçilerin girişimleri sonucu İngiltere'ye taşınmış eserlerden bazıları idi. 17. yüzyılda Levant Company'nin kurucularından olan Sir Thomas Glover, İngiliz aristokrasisi için antik eser toplama geleneğini başlatan kişi idi. Sir Glover, bu iş için, Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafına araştırma yapmak üzere adımlarını göndermişti (16). 1621-1628 yıllarında İstanbul'da elçi olarak görev yapan Sir Thomas Roe'nun yayınlanan yazışmalarından (17) İngiliz soylularından Lord Arundel ile Buckingham Dükü için eser toplama gayretleri izlenebilir. Arundel Kontu, İngiltere'ye getirdiği bu antik eserler ile evinin etrafını ve bahçesini süslemiş, arkada tanrı ve tanrıçaların geriye doğru uzandığı heykellerin bulunduğu galerinin önünde eşiyile kendisinin portresini de yaptırmıştı. 17. yüzyılda yazılıp sahnelenen Antiquary adlı oyunun kahramanı da Arundel ve arkadaşlarından esinlenerek yaratılmıştı (18). 1650 yılına kadar Arundel House'da 37 heykel, 128 büst, 200 civarında yazılı tablet ve çeşitli lahit ve kırık parçalar toplanmıştı (19). Ünlü İngiliz tarihçisi Horace Walpole, İngiltere'de 18. yüzyılda büyük bir evin Orta Doğu'dan taşınan antik heykellerle süslenmeden muazam sayılamayacağını anlatır (20).

19. yüzyılda İngiliz elçisi olarak görev yapan ve

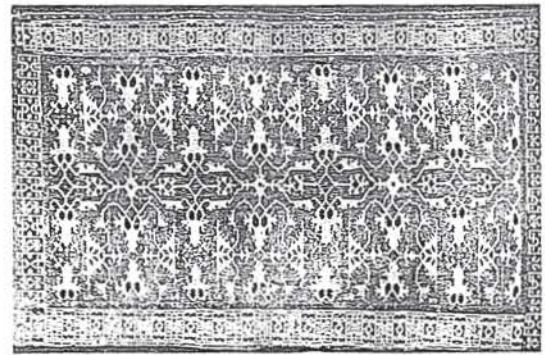

Resim 2 a- Türk halılarının taklidi olarak yapılan İngiliz halısı. The Duke of Buccleuch-Quensbury koleksiyonu, 16. yy. sonları

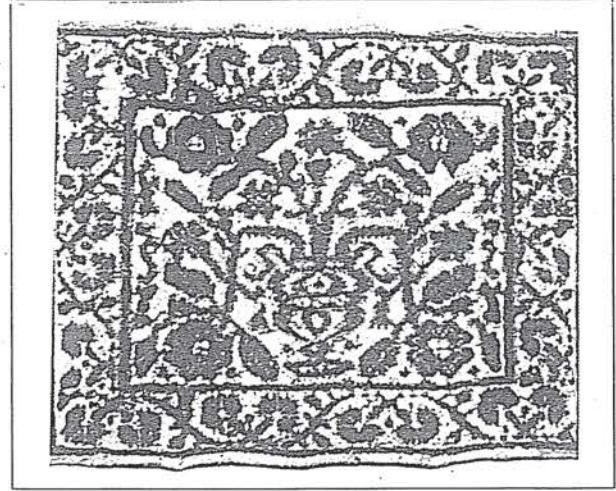
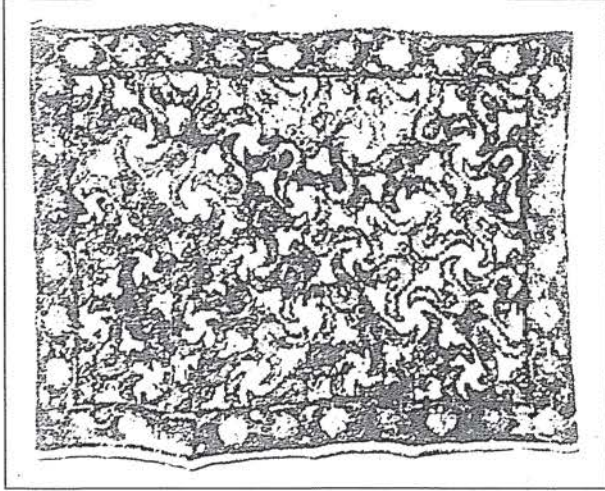
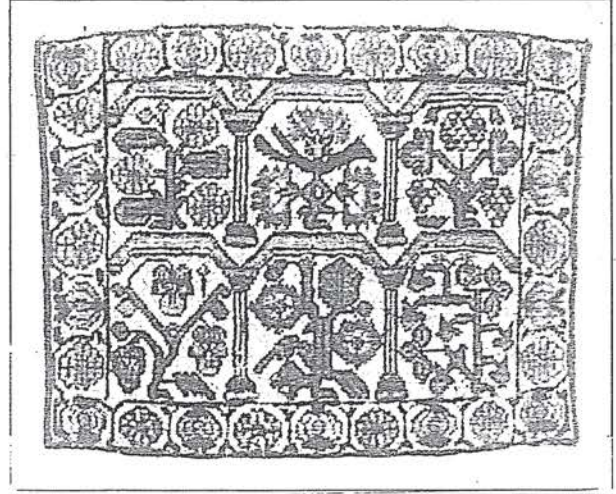
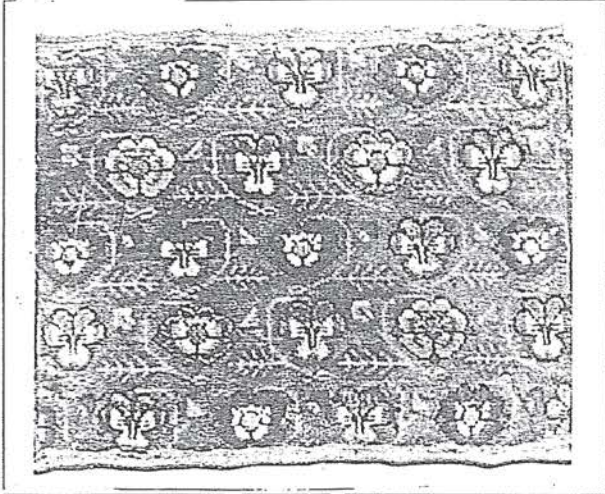
Kıbrıs'ın İngilizler'e verilmesinde önemli bir rolü olan Sir Austin Henry Layard'ın Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkisi önce bir gezgin, daha sonra bir arkeolog, en son ise etkin bir diplomat olarak izlenebilir. Seylan'da yaşayan kardeşine gitmek üzere at üstünde İngiltere'den yola çıkarak Avrupa'yı geçen Layard, Musul'da kazı yapan Fransız arkeolog Botta ile tanıştıktan sonra arkeolojiye ilgi duymuş, Seylan'a gitmekten vaz geçerek İstanbul'a gitmişti. İngiliz elçisi Lord Strakford Canning aracılığı ile büyük bir uğraştan sonra Musul'da kazı yapmak için izin koparmış ve British Museum'un da mali desteği ile Nemrut ve Ninova kazılarını gerçekleştirmişti. Layard, kazı sonucunda ortaya çıkan Asur uygarlığının anıtsal kalıntılarını İngiltere'ye göndermiş, kazı sonuçlarını ise bir çok detaylı çizimlerle bir katalog halinde yayınlamıştı. Bu katalogun bir kopyasını Padişah'a da sunmuş, ve buna karşılık Padişah, Layard'ı altın bir enfiye kutusu ile onurlandırmıştı (21). Bu katalog, bugün İstanbul Üniversitesi'nde Yıldız albümleri arasında yer almaktadır (22).

Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat eden İngiliz bilginler çoğunlukla klasik eserler ile ilgilenip, İncil ve Doğu kilisesine ait problemlerine çözüm arayıp, Türk ve Arap dili ile tarihini araştırmakta, ayrıca özellikle Bizans İmparatorluğu'ndan kalan el yazmalarını toplamaktaydılar. Genellikle bunlar, Cambridge ve Oxford Üniversiteleri'ne bağlı bilim adamları idi. Edward Pococke, John Greaves, George Wheler, Edward Daniel Clarke, Cladius James Rich, Sir William Ousley gibi kişiler bu gruba girmişlerdi. Bunlar, incelemelerini kaleme almışlar ve daha sonraki araştırmalara ışık tutmuşlardı. Bunlardan 1638 yılında İstanbul'a gelen matematik ve astronomi bilgini John Greaves, cami yapımı ve çadır ölçüleri üzerine araştırmalar yapmış ve Observations on His Travels adlı eserinde bunlara değinmişti (23). Bu çalışmalar, bugün dahi önemli dökümanlar olarak geçerliliğini sürdürmektedir. Uzun yıllar elçi sekreterliği ve konsolosluk yapan Paul Rycaut'un yazdığı Türk tarihi ile ilgili eseri bunlardan biridir.

Yine Başpiskopos Laud'un, II. Charles zamanında Türk yazmalarına ilgi göstermesi sonucu bu konuda

Resim 2 b- Soldaki halının taklidi edilerek yapıldığı sanılan Türk halısı, 16. yüz yıl, Victoria and Albert Museum. Kaynak: A.F.C. Kendrick - C.E.C. Tattersall, Handwoven Carpets - Oriental and European.

Resim 3 a b c d : Küçük boyutlarda, daha çok mobilya döşemelikleri olarak kullanılmak üzere Türk halılarında esinlenerek yapılan ve Türk işi (Turkey Work) diye anılan küçük pano ve yastıklar. Kendrick - Tattersall, Handwoven Carpets: Oriental and European

büyük bir birikimi başlamıştı. Laud'un Kral II. Charles'ı ikna etmesi sonucu Levant Company'e kral tarafından yazılan bir mektup ile Levant Company'e ait her gemi bir el yazması getirmekle yükümlendirilmişti. İngiltere'de çok sayıda Kur'an olması nedeniyle bunların Kur'an dışında eserler olması da özellikle belirtilen bu mektup sonucu Oxford ve Cambridge Üniversiteleri ile Lambeth Palace Library'e sayısız el yazması toplanmıştı (24).

Bir çok İngiliz sanatçı Osmanlı topraklarında ilham kaynakları aramış, Türk yaşantısını, giyinişini, mimarisini, antik eserlerini İngiliz toplumuna tanıtmakta önemli bir rol oynamışlardı. Bu sanatçılar bir çok gravür sanatçısına, hatta doğuya gelmediği halde bu konularda çalışan sanatçılara da kaynak sağlamışlardı. Bu sanatçıların Frederick John Lewis, Thomas Allom, William Bartlett burada anılabilir.

Osmanlı - İngiliz ilişkilerini sürdüren diğer önemli bir meslek grubu ise tüccarlardır. Tüccarlar, İngiltere'ye lüks ürünler taşımakla kalmamış, özellikle Türk kumaşları, çinileri ve halılarının taklitlerinin yapılmasında da ön ayak olmuşlardı.

İngiltere'de Türk halılarına karşı daha 15. yüzyılda başlayan beğeni sonucu artan talebi farkederek Richard Hakluyt, 1579 yılında Moskova kumpanyası üyesi Morgan Hubblethron'e Türk halı sanatını öğrenmesi ve geri dönerken beraberinde halı sanatını çok iyi bilen kadın-erkek bir kaç kişi getirmesi konusunda direktifler vermişti (25).

Türk pazarı için ürünler üreten yapımcılar arasında özellikle saat yapımcıları, Türk pazarına hitap eden saatler üretmekte.özen göstermişlerdi. İngiliz saat yapımcıları, 17. ve 18. yüzyılda müzikli, boğaz manzaralı saatlerle Türk pazarını ellerinde tutmayı başarmışlardı.

Ancak iki ülkenin sosyal ilişkilerine en büyük katkı kraliyet ailesi mensupları ile İngiliz soyluları tarafından gerçekleştirilmişti. 19. yüzyıl, bu ilişkilerin en yoğun olduğu bir devredir. Kral IV. George'un boşanmak istediği eşi Kraliçe Caroline, 1816 yılında Osmanlı Ülkesine bir gezi yapmış İstanbul'a gelişinde kendisine Padişah tarafından çok değerli takılar ve gümüşler hediye olarak gönderilmişti. Ancak, Kraliçe huzura kabul edilmemişti (26).

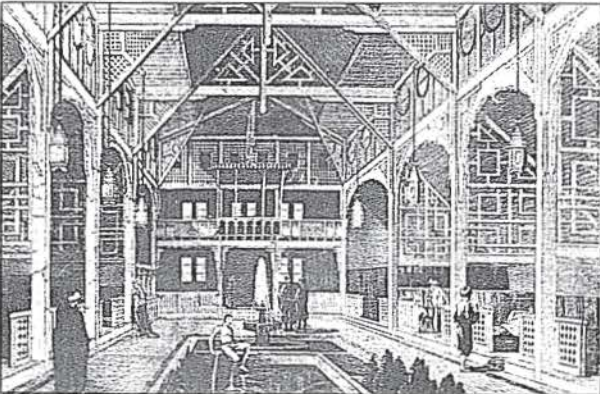
Yine Napolyon'un Mısır seferi ile gelişen olaylar, Türk ve doğu imajının İngiltere'de değişik şekillerde ele alınmasına neden olmuştu.

Kırım Savaşı'ndan başlayarak, soyluların Osmanlı İmparatorluğu'na ziyaretleri daha da artmış, adeta bir alışkanlık haline gelmişti. Kraliçe Victoria'nın amcası Cambridge Dükü, 1855 yılında İstanbul'a gelmiş ve rahatsızlığı nedeniyle Saray'a gidememiş, ancak ikamet ettiği İngiliz sefaret binasında Padişah tarafından ziyaret edilmişti. Bu olay, tutucu çevreler arasında oldukça eleştiri ile karşılanmıştı (27).

Kırım Savaşı sonucunda başlayan barış kutlamaları, hem Londra, hem de İstanbul yaşamına bir canlılık getirmişti (27a). Londra'daki Türk sefaretinde bir balo verilmiş ve çok sayıda İngiliz soylusu, subayı yanı sıra, Kraliçe Victoria da baloya katılmıştı. İlk kez bir İngiliz kraliçesi bir Türk sefaretini ziyaret etmiş ve bu olay gazete manşetlerine geçmişti (28). Yine İstanbul'daki İngiliz sefaretinde verilen baloya da Sultan Abdülmecit'in katılması oldukça heyecan yaratan bir olay olmuştu (29). İngiltere'de büyük bir heyecan yaratan diğer bir olay ise 1867 yılında Sultan Abdülaziz'in İngiltere gezisi idi. Buckingham Sarayı Guildhall ve India Office'de resepsiyonlar verilmiş, Padişah ile ilgili haberler gazeteleri doldürmüştü.

Bu olaylar sonucunda İngiliz sosyal tarihinin çeşitli evrelerinde Türk temasına sık sık rastlanır. Yeniliklere her zaman açık olan İngilizler, zaman zaman Türk modasını benimsemişler, kendi beğenilerine göre değiştirerek Türk giysileri kullanmışlardır.

Türk modası gerçekte İngiliz-Osmanlı ilişkilerinden daha da geriye gitmekte olup, İtalya yoluyla İngiltere'ye geçmişti. Public Record Office'de bulunan 1510 yılına ait kayıtlarda Saray şenliklerinde kullanılmak üzere Türk başlıkları ve silahlarının hazırlanması için siparişler verildiği izlenmektedir (30). Yine 1554-1555 yılında Kraliçe Mary'nin saray şenliklerinde kullanılmak üzere Türk giysileri hazırlattığı anlatılır (31). 1509-1547 yılları arasındaki modayı anlatan bir yazar, İngilizlerin paltolarının İtalyan, kaftanlarının İspanyol, elbiselerinin Türk, başlıklarının ise Fransız tarzında olduğunu belirtir

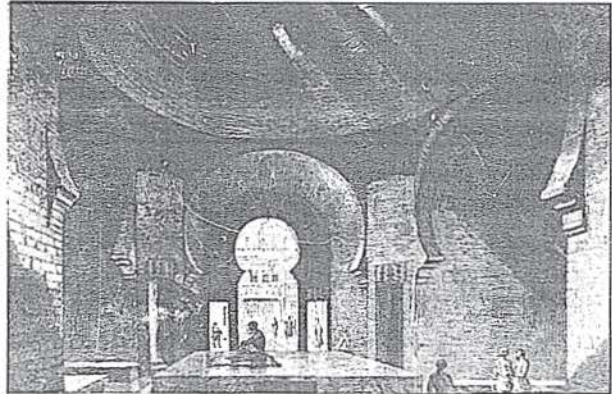
(32). 1594 yılında Edinburgh'da VI. James'in oğlu Prens Henry'nin vaftiz şenliklerinde yer alan etkinliklerden biri de şatonun yanındaki vadide yapılan ve aralarında kralın da yer aldığı üç hıristiyan, üç Türk ve üç amazon savaşçıdan oluşan bir savaş oyunu yapılmıştı. Kral, hıristiyan şövalye rolünde olmakla beraber, oyundaki üç Türk'ün son derece ihtişamlı giysileri olduğu anlatılmaktaydı (33).

Türk giysileri 17. yüzyılda yeniden moda olur. 1666 yılında II. Charles'ın sarayında Türk giysilerinin moda oluşunu, çağın sosyal yaşantısını hatıratlarında yansıtan John Evelyn ve Samuel Pepys'den öğrenmekteyiz. Evelyn, kralın Türk tarzında giyinmeye başladığını ve bunu bir daha değiştirmeyeceğine dair yemin ettiğini, frapan Fransız giysilerine karşın çok güzel bir şekilde tasarlanan Türk giysilerini Kralla birlikte bir çok soylunun dahi benimsediğini anlatır. Samuel Papsy ise, kendisi dışında Kral ile bir çok soylunun giydiği özellikle siyah ve pembe renkli Türk giysileri ile saksığan kuşuna benzediklerini belirtmektedir (34).

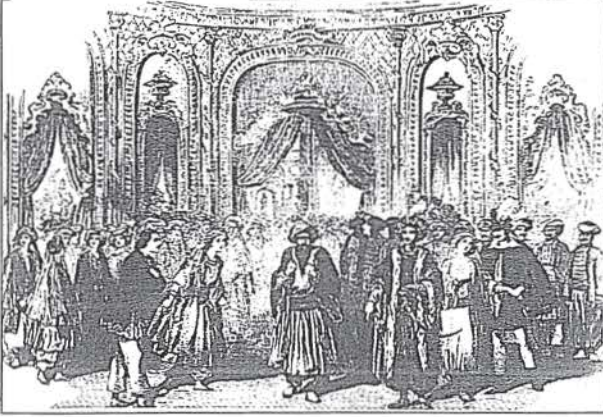
17. yüzyılın Restorasyon tiyatrosu da bu modaya paralel olarak Türk temalı oyunlar ile doludur. II. Charles'ın Türk giysilerini kullanmaya başlamasından hemen sonra Roger Boyles'un The Tragedy of Mustapha adlı oyunu sahnelemesi, bu modanın daha alt tabakalara inmesine neden olmuştu (35).

Yine aynı yıllarda iç mekan döşemesi de Türk sanatından etkilenmiştir. "Turkey work" (Türk işi) denilen bir işleme moda olmuş, sandalye arkaları bunlarla döşenmiştir. Şöminelerin etrafı çinilerle süslenmiş ve odalara Türk temalı resimler asılmıştı.

18. yüzyılda Türk modası yeniden gündeme gelir. 1717'de İstanbul'da sefire olarak bulunan Lady Mary Wortley Montagu ile 1721'de 28 Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris elçiliği görevine atanması Fransız ve İngiliz modasında Türk giysilerinin yeniden moda olmasına neden olmuştu (35a). Lady Mary, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerle ilişkisi olup, Saray'da Valide Sultan tarafından kabul edilen ilk İngiliz sefiresidir. Daha İstanbul'da iken Türk kıyafetlerini çok beğenmiş, İngiltere'ye döndükten sonra da beraberinde getirdiği çok sayıda

Resim 4 a ve b : Londra'da Jermyn Street'de açılan Türk hamamı. The Illustrated London News

Resim 5 : Londra'da Drury Lane'de Royal Opera tarafından oynanan Il Seraglio operasından bir sahne

Türk giysisini değişik toplantılarda giymiş, ayrıca bu kıyafetlerle değişik portrelerini yaptırmıştı. National Trust of Scotland'ın himayesinde bulunan West Wycombe Park'ın yemek odasında burayı yaptıran Sir Francis Dashwood'un Türk giysileri ve türbanı içinde muhtemelen Divan Club üyesi olarak elinde şarap bardağı tutarken gösteren bir resmi ile yine Türk giysileri ile Lady Mary Wortley Montagu ve Sir Francis'in kız kardeşi Mary'i gösteren iki Portre daha vardır. Bu resimlerin arkalarında El Fakir Dashwood Pasha, Sultana Wortley Montagu ve Sultana Walcotonia yazmaktadır (36).

"Turqueri" diye adlandırdığımız bu moda sonucu bir çok İngiliz, soylu Türk giysileri ile kendilerini Sultan veya Paşa diye ünvanlarla isimlendirdikleri portrelerini yaptırmışlardı.

Bahçe ve parklarda küçük Türk köşkleri yapılmıştı. 18. yüzyılda Londra'daki Vauxhall Gardens'da son derece zengin işlemeli bir Türk çadırı vardı (37). Yine bu Park'a "Türk Cenneti" dendiğini o devirde yazılan bir şiirden de öğreniyoruz.

18. yüzyılın ikinci yarısında da bu moda zaman zaman yeniden görülmüş ve başta Lady Mary Wortley Montagu'nün oğlu Edward Montagu tarafından sürdürülmüştü. Montagu'nün Türk yaşamına olan özentisi o denli ileri seviyede idi ki, kendini üzerinde Padişah'ın tuğrası olan bir fermanla Padişah'ın oğlu olduğu ve bu nedenle de Padişah'ın kendisine bir maaş bağladığını iddia edecek kadar ileri gitmiş, üzerinde ancak şehzadelelerin takacağı irilikte bir elmas olan portakal renkli kavuğu ile sık sık Londra sokaklarında dolaşmaktaydı (38). Yine ticaretle uğraşan bir çok İngiliz tüccar da Türk giysili resimlerini yaptırmışlardı.

İngiliz edebiyatında da Türk temalı çok sayıda eser vardı. Bunlar genellikle Türk tarihi ve hikayeleri ile ilgilidir. Painter's Palace and Pleasure adlı eserde Fatih Sultan Mehmet ve Bizans Prensesi İrene ile ilgili hikayeler işlenmiştir. Marlow'un Tambbournlain (Timur) adlı oyunu, Kyde'e atfedilen Suleyman and Persede adlı

oyunlar bunlardan ikisidir. Türk masalları 1708 yılında Fransızca'dan İngilizce'ye çevrilmiş, yine The Beautiful Turk adlı roman da G. de Bremend'in Fransızca çevirisinden İngilizceye aktarılmıştı.

Türk teması tiyatro, opera ve bale sanatlarında da çok sık işlenmiştir. Beyazıt II adlı oyunda Hürrem Sultan rolünde oynayan Elizabeth Rachel Felix'in Hürrem Sultan giysileri ile bir resmi yapılmıştı. Londra'da Drury Lane'de Royal Opera tarafından sahnelenen Il Seraglio adlı operayı haber veren The Illustrated London News gazetesi operanın bir sahnesini yansıtan bir de resim vermektedir.

19. yüzyılda endüstri devrimi sonucu sanat ve edebiyatta başlayan Romantik akım yeni bir türü ortaya çıkarır. Orientalizm akımı ile Türk konuları yeniden ele alınır ve evlerde Türk odaları, sigara içme odaları düzenlenir. Dört ay gibi kısa bir süre İstanbul'da Sefaret Katibi olarak çalışan David Urquhart, görevinin kısılgına karşın, Türk adet ve göreneklerini kabullenip, Türk giysileri ile dolaşması, tam anlamıyla Türk tarzında döşeli bir evde oturarak, Türklerle dostluk kurması ve Türkçe konuşması ile Lord Ponsonby'nin elçiliği zamanındaki İngiliz misyon geleneklerini alt üst etmişti. Urquhart, İngiltere'ye döndükten sonra da bu alışkanlıklarını sürdürmüştü. Urquhart'ın Watford'daki evi, içinde gerçek anlamıyla bir Türk hamamı da ihtiva eden muhteşem bir Doğu Sarayı idi (39).

Evlerde düzenlenen bu odalar, Türk taklidi çinilerle, divanlarla süslenmişti. Mobilya alanında Ottoman denilen oturma grupları geliştirilmiş, Türk kilimleri ile döşemeler yapılmıştı.

İngiltere'de açılan Türk kahvehaneleri ve hamamlarına da burada değinmeden geçmek mümkün değildir. 17. yüzyıl ortalarında Türk kahvehaneleri önce Cambridge'de sonra Londra'da görülür. Oxford ve Cambridge Üniversitelerine el yazmaları satmak için gelen Rum papazlar tarafından 1650 yılında Oxford'da İngiltere'nin ilk kahvehanesi Angel Inn açılır (40). 1652 yılında ise Daniel Edwards adlı tüccar tarafından Londra'ya getirtilen İzmirli Pasque Rosee, St. Michael's Alley, Cornhill'de ilk kahvehaneyi açar (41). Bu kahvehaneler, genellikle Sultan's Head ya da Turks Head diye adlandırılmıştı.

1678 yılında Sir William Jonnens adlı bir kişi, Türk hamamları açabilmek için patent hakkının kendisine verilmesi için başvuruda bulunmuş ve 14 yıllık bir hak elde etmişti. Böylece 1677 yılından itibaren Londra'da Türk hamamları açılmıştı (42).

1845 yılında ise bu geleneği yeniden canlandırmak isteyen David Urquhart, yeniden Türk hamamları açıp, bunların çoğalmasında büyük bir gayret sarfetmişti. Urquhart'ın Londra'da Jermyn Street'de açtığı Türk Hamamı, İstanbul'dakileri aratmayacak güzellikte olduğu anlatılır. Urquhart, yaşadığı her yerde kendisi ve ev halkının,

hatta çalışanlarının da kullanabilmesi için Türk hamamları yaptırmıştı. Savoy'daki dağ evinde bulunan Türk hamamını bütün köylü ve dağcılara da açmış, yazdığı makaleler ve verdiği konferanslarla Türk hamamlarının sıhhi yönünü bilimsel olarak anlatmaya çalışmıştı (43).

Londra'da yapılan Türk hamamlarından en iyi korunmuş örneklerden biri Liverpool Street'de bir lokanta olarak çalıştırılan Gallipoli Restaurant'dır.

Türk hamamları sosyal alanda olduğu kadar mimari alandaki etkileşimi de gösterir. Türk hamamları yanında İngilizler, Türk mimarisinin çeşitli sahalarında da Osmanlı topraklarında yeni fikirler aramışlar, bunların bazılarını uygulamaya çalışmışlardır. Ünlü İngiliz mimar Christopher Wren, İstanbul'da yaşayan varlıklı İngiliz tüccarı Dudley North'dan, Türklerin mimari konularında, özellikle cami kubbelerinin yapı tekniğini kendisi için öğrenmesini istemişti. North'un topladığı bilgileri Wren, St. Pauls kilisesinin kubbesinin yapımında kullanmak istemiş de bu bilgileri yeterli bulmamıştı (44). Yine de mimari alanında ilgilerini çeken özellikle Türk camilerinin 18. yüzyılda parklarda ilgi çekici minyatür örneklerini yapmışlardır (45).

Halı sanatı, İngilizler'in Türkler'den öğrendiği en önemli sanat dallarından biridir. 15. yüzyıla kadar İngilizler, zemini örtmek için herhangi bir kaygı duymamışlardır. Saraylarda bile, yerler genellikle çıplak ve pis olurdu. Sadece, tahtın önüne değerli bir kumaş parçası serilirdi. 15. yüzyılda yerler saman ile örtülmeye başlanmış, bu arada bir kaç Türk halısı da İngiltere'ye ulaşmıştı. 16. yüzyılda ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilmekle beraber, yine de değerli, nadir bulunan lüks eşyalar sayılırdı. Bununla beraber 16. yüzyılda Türk halılarının İngiltere'de taklitlerinin yapıldığı görülür. 1570 tarihli, ortasında Kraliçe Elizabeth, kenarlarında ise Ipswich eyaleti hanedanının arması bulunan bir halı bu gün Victoria and Albert Museum'da bulunmaktadır. Queensbury koleksiyonunda bulunan üzerinde Montagu ailesinin arması ile 1584-87 tarihleri olan bir grup halı da Türk halılarının taklididir (46).

16. yüzyılda Türk halılarının taklitlerinin yapıldığını biliyoruz. İngiliz kaynakları, Türkiye'den ithal edilen halılardan 'Turkey carpet', taklitlerinden ise 'Turkey work carpet' diye bahsetmektedir.

18. yüzyıl ortalarında Royal Society of Arts bu sanatı teşvik etmek amacı ile yarışmalar düzenler. Ödül kazananlardan biri olan Thomas Whitty'nin Axminster'de kurduğu halı fabrikası 19. yüzyıl ortalarına kadar çalışmasını sürdürürse de Türk pazarı ile rekabeti sürdürmemiş ve sonuçta kapanmıştır. Axminster'de yapılan en son halılardan biri Osmanlı Padişah'ı için sipariş verilmişti. 1835 yılında tamamlanan bu halı kasabada büyük bir heyecan yaratmıştı. Bu şimdiki dek dokunan en büyük halı idi. Bunu kutlamak için Şükran Günü'nde kilisede bir ayin dahi düzenlenmişti (47).

Türk çinileri de İngiliz yaşamına daha erken yıllarda girebilmişti. 17. yüzyılda değerli Doğu porselenlerine gümüş kapaklar yapmak moda olmuştu. İznik çinileri de bu şekilde İngiliz işçiliğinin birleşmesi ile yeni formlara sokulmuştu. Üzerlerinde I.H. damgası ve 1592, 1597/8 tarihleri bulunan üç çini (47a) Victoria and Albert Museum, British Museum ve Cambridge'de Fitzwilliam Museum'un en güzel örneklerindedir. Dahası bunların Türk eserleri arasında değil, Rönesans eserleri arasında sergilenmesi toplum yaşamındaki yerlerinin önemini daha da artırır.

19. yüzyılda ise İngiltere'de İznik çinilerinin taklitlerini buluruz. Minton & Co., William de Morgan, William Morris bu taklitleri yapmayı başarırlar.

1851 ve 1862 yıllarında Londra'da açılan Uluslararası sergiler Türk sanatı konusunda bir çok tartışmalara yol açmıştı. William Morris, Türk motiflerini halı, kumaş, duvar kağıdı, vitray ve kitap resimlerinde uygulamış, Doğu'ya araştırmalar yapmak, yeni motifler bulmak için adamlar yollamıştı. Liberty Company, sedef kakmalı Türk mobilyaları yapmakla ünlü bir firma idi.

1854 yılında, Kırım Savaşı sırasında, halka savaşı sempatik gösterme gayeleri ile Türk temaları sık sık gazetelere konu olur. Bu yıllara ait The Illustrated London Newsde Türk adet ve geleneklerine, sanatına değinmekte, özellikle İstanbul'dan çeşitli manzaralar göstermekte, Padişah'a ait haberler ve saray ile ilgili bilgiler vermekte idi. Çıkan haberlerden biri (48) ise aynı yıl içinde Londra'da, Liverpool Street'de açılan Türk müzesi ile ilgili bir haberdir. Bir etnografya müzesi olarak düzenlenen bu müzede Türkler'in sosyal yaşamlarını yansıtan odalar düzenlenip sergilenmişti. Bu müzenin The Catalogue of the Oriental Museum (Müze-i Osmaniyye fi Londra) adı ile yayınlanan küçük kataloğunda da bu sahnelerden bazılarının resimleri verilmişti.

Dört yüz yıla yakın bir süre devam eden Osmanlı - İngiliz ilişkileri sonucunda iki toplum arasında etkileşim kaçınılmaz bir olgudur. Bu-makalede sadece genel hatları ile İngiliz sanatı ve sosyal yaşamındaki Türk etkileri ele alınmaya çalışıldı.

Resim 6 : 1854 yılında Londra'da açılan Oriental ve Türk Müzesinde "Yemek yiyen Türkler" konulu odanın resmi. The Illustrated London News.

NOTLAR

- 1- Netice Yıldız, İngiliz - Osmanlı Sanat Eseri Alış Verişi (1583-914), Basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1987 s.1; Netice Yıldız, "The Anglo-Ottoman Relations: Turkish Influences On British Social Life and Art", New Cyprus, June 1990, Vol. VI, No: 1, s.15-16.
- 2- Hamit Dereli, Kraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler, İstanbul, 1951, s.36; Sarah Searight, *The British in the Middle East*, London, 1979, s.16.
- 3- Mübahat S. Küttükoğlu, *Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Ankara, 1974, s.9; Sarah Searight, a.g.e., s.16.
- 4- a.e., s.16.
- 5- Mübahat S. Küttükoğlu, a.g.e., s.7.
- 6- a.e., s.7.
- 7- Richard Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, London, 1932, Vol. V'den naklen Alfred Wood, *A History of the Levant Company*, Oxford, 1935, s.8; Akdes Nimet Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610*, Ankara, 1952, s.13; Hamit Dereli, a.g.e., s.70; Mübahat S. Küttükoğlu, a.g.e., s.11.
- 8- *Account of the Levant Company*, London, 1825, s.3; I.I. Poda, *A Contribution to the Study of Queen Elizabeth's Eastern Policy 1590-1593*, Cluj, 1938, s.1.
- 9- Sarah Searight, a.g.e., s.17.
- 10- Hamit Dereli, a.g.e., s.78-79; Stanley Mayes, *An Organ for the Sultan*, London, 1955, s.41.
- 11- Richard Hakluyt, a.g.e., s.257; PRO SP Turkey 1.4; Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)*, Ankara, 1983, s.55.
- 12- Robert Walsh, *A Residence at Constantinople*, Vol. II, London, 1836, s.297.
- 13- Stanley Mayes, a.g.e., s.57-59, 171, 229-230; *The Early Voyages and Travels in the Levant The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600*, Ed. by Th. Bent, London, 1893, s.57-58, 66.
- 14- İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt XIII, sayı:51, Temmuz 1949, s.575.
- 15- Sarah Searight, a.g.e., s.255n.
- 15a- Günsel Renda, "Europe and the Ottomans", *Europe und die Kunst des Islam 15. bis 18. Jahrhundert*, 5, XXV, Internationaler Kongress fuer kunstgeschichte, Ciha, Wien 4-10.9.1983, s.13; Ayrıca bkz. Günsel Renda, "Türk Ressamı' Diye Anılan Jean Etienne Liotard", *Sanat Dünyamız*, XIII, 1978, s.12-21.
- 16- Sarah Searight, a.g.e., 18, 69.
- 17- *The Negotiations of Sir Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Port, From the Year 1621-1628 Inclusive*, London, 1740.
- 18- Sarah Searight, a.g.e., s.71.
- 19- David Piper, *The Treasures of Oxford*, London, 1977, s.21.
- 20- Sarah Searight, a.g.e., s.71.
- 21- Bş.B.Ar. İrade-Hariciye No:4869.
- 22- Netice Yıldız, a.g.t., s.159-168.
- 23- Harold Bowen, *British Contributions to the Turkish Studies*, London, 1945, s.16.
- 24- H.O. Coxe, *Bodleian Library Quarto Catalogues, Laudian Manuscripts*, Ed. by R.W. Hunt, Oxford, 1973, s.xix; Netice Yıldız, a.g.t., s.62-63.
- 25- Richard Hakluyt, *The Pircipal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation*, London, 1598-1600, Cilt: II, s:162.
- 26- J. Nightingale, *Memoirs of Her Late Majesty Queen Caroline, Consort of King George the Fourth*, London, 1822, Vol II, s.194-198.
- 27- *The Illustrated London News*, Vol.26, 1855, s.33; Netice Yıldız, "Mehmed Reşid Paşa'nın Jurnalı Işığında Prens Alfred'in İzmir Ziyareti", *Tarih ve Toplum*, Mayıs 1992, Cilt: 18, Sayı 101, s.42.
- 27a- Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Netice Yıldız, "İngiliz Basım ve Arşiv Belgeleri Işığında Kırım Savaşı ile ilgili Bazı Sosyal Etkinlikler", *Tarih ve Toplum*, Temmuz, 1992, Cilt: 18 Sayı 103, s.24-29.
- 28- *The Illustrated London News*, Vol. 28, 1856, s.643.
- 29- *The Illustrated London News*, Vol. 28, 1856, s.219.
- 30- Samuel Chew, *The Crescent and the Rose*, New York, 1937, s.454-455; Tülay Reyhanlı, a.g.e. s.16 n.6; Netice Yıldız, a.g.t., s.484.
- 31- *Letters and Papers Foreign and Domestic of the King of Henry VIII*, London, 1814, s:1490-1492.
- 32- *Documents Relating to the Revels at Court*, s. 172-175, pp.181-185; P. Cunningham, *Extracts from the Accounts of the Revels*, s.20-21; Tülay Reyhanlı, a.g.e., s.16. n.6.
- 33- Samuel Chew, a.g.e., s.457.
- 34- James Laver, *A Concise History of Costume*, London, 19.., s.114; Iris Brook, *English Costumes of the Seventeenth Century*, London, 1934, s.60.
- 35- Sarah Searight, a.g.e., s.90.
- 35a- Günsel Renda, "Avrupa Sanatında Türk Modası", *Sanat Üzerine* (Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları) Ankara, 1985, s.44.
- 36- West Wycombe Park, National Trust, 1972, s.16.
- 37- *A Description of Vaux-hall Gardens*, London, 1762, s.9-10; *A Brief Historical and Descriptive Account of the Royal Gardens, Vauxhall*, London, 1822, s.21.
- 38- Jonathan Curling, *Edward Wortley Montagu, 1713-1776*, London, 1954, s.118, 194, 213-214, 220, 226.
- 39- Getrude Robinson, *David Uguhart*, Oxford, 1920, s.45, 49, 50, 174.
- 40- Sarah Searight, a.g.e., s.72.
- 41- John-Linda Pelzer, "The Coffee Houses of Augustan London", *History Today*, October, 1982, s.41.
- 42- P.R.O. *Calendar of State Papers, Domestic 1678 (Adenda 1674-1679)*, s.51, 55.
- 43- Getrude Robinson, a.g.e., s.174.
- 44- Roger North, *The Lives of the Right Hon. Francis North, The Hon. Sir Dudley North, and Rey. Dr. John North*, London, 1816, Vol.III, s.41.
- 45- Heinrich Glück, "16-18. yüzyıllarda Saray Sanatı ve Sanatçılarıyla Osmanlıların Avrupa Sanatları Bakımından önemi", *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, çevr. A. Cemal Köprülü, Ankara, 1974, s.136.
- 46- A.F.C. Kendrick - C.E.C. Tattersall, *Handwoven Carpets - Oriental and European*, London, 1922, Cilt I, s.44; Şerare Yetkin, *Historical Turkish Carpets*, İstanbul, 1981, s.550.
- 47- C.E.C. Tattersall, *History of the British Carpets*, London, 1934, s.67-68, 72.
- 47a- Nurhan Atasoy-Julian Raby, *İznik Seramikleri*, London, 1989., s.269.
- 48- *The Illustrated London News*, Vol. 25, 1854 s.161, 306.